

”jag är ej värd något bättre!”

Ett fall av kvinnomisshandel och skilsmässa i mitten av 1800-talet

Av

Marie Steinrud

Prolog

Gång på gång hade Lisen flytt från sin man f.d. Kronolänsmannen O. F. Olander, lämnat honom och hemmet, tagit sin son Fredric och bosatt sig tillfälligt på hemlig ort. Ibland hade mormodern hjälpt henne, ibland var det modern som sett till att de kommit iväg. De hade vistats på många olika ställen runt om i landet, i Dalarna, i södra Sverige, men oftast hos modern i hennes hem utanför Uppsala. Aldrig hade de haft någon fast adress. Den här gången hade mannens våldsamhet blivit för mycket för Lisen och hon hade med Fredric gömt sig utanför Vaxholm, hos apotekaren Corin och hans hustru på Carlsudd. I december fann Olander dem och kom dit mitt i natten när alla sov. Skrikandes och svärandes stod han mitt på gården och krävde att få tala med sin hustru, genast. Annars skulle han slå in vartenda fönster som fanns på gården. En piga, Ulla, reagerade först av alla och rusade ut till mannen på gården och försökte lugna honom. I husen runt om började människor vakna till liv. Ett par av drängarna klädde på sig och kom ut på gården samtidigt som Olander gav sig på pigan med hugg och slag. Han hotade henne och upprepade sitt krav att få träffa hustrun, Lisen. Han skulle bara prata med henne, de hade ingen rätt att hålla honom borta från henne. Hon var hans hustru och det var han som bestämde över henne. Pigan försökte lugna mannen igen och lovade att han skulle få träffa hustrun bara han gick och lade sig. Tillsammans med ett par av drängarna på gården blev Olander anvisad ett rum med en säng, där han också lade sig. Pigan och drängarna gick tillbaka till sitt och det verkade som om lugnet åter kunde sänka sig över gården. Det var ännu flera timmar kvar till gryningen. Pigan hade inte mer än hunnit lägga huvudet mot kudden innan oväsendet bröt lös igen. Olander hade tagit sig ut

ur rummet och stod igen på gården och skrek. Lisen skulle komma till honom nu, genast. Då fick drängarna på gården nog. Med våld stängde de in honom på rummet och vaktade utanför hela natten. Det gick inte att ha sådana galningar lösa mitt i natten. Man kunde aldrig veta vad de kunde ta sig till. Kanske fick han för sig att sätta eld på husen!

Morgonen därpå fick Olander träffa den förrymda hustrun. Tillsammans med apotekare Corin och hans hustru satt hon i salen, blek och skrämmd. Var sonen var visste man inte. Drängarna och pigan Ulla blev tillsagda att stanna kvar i salen, som vittnen. Olander betedde sig konstigt, det var nästan som om han var galen. Till en början talade han vackert med Lisen och försökte gång på gång övertala henne att komma med honom hem. Han lovade att han inte skulle slå henne mer. Förresten har han aldrig slagit henne. Hon var hans hustru och hon skulle lyda honom. Om hon inte kom med skulle han slå sin svärmor igen. Det var precis vad hon förtjänade, hon som alltid lade sig i deras äktenskap. Var det inte hon kanske, som fått Lisen att rymma från honom? Lisen sade inte så mycket. Så plötsligt förändrades Olanders tonfall. Nu hade han bestämt sig, han skulle rida till himlen på en vit häst, och där skulle han sitta på Guds hand. En sup och ett glas öl skulle han också få. Lisen sade fortfarande ingenting. Olander pratade vidare, den ena galenskapen efter den andra. Pigan och drängarna sneglade på varandra och fnittrade. Mannen ville inte gå, det var tydligt. Lisen skämdes. Skämdes över sin mans våldsamma beteende och över de galenskaper han fick ur sig. Vad skulle de – Corins, drängarna och pigan – tro om henne? Hur kunde hon ha valt den mannen till sin följeslagare? Lisen såg i golvet eller ut genom fönstret. Näsduken tvinnade hon mellan fingrarna. Olander pratade på.¹

Var dag har nog av sin egen plåga

Så här skulle man kunna rekapitulera en av de många gånger då Olander sökt upp sin förrymda hustru och sedan försökt få med henne och sonen till deras gemensamma hem. Den dramatiserade händelsen bygger på uppgifter hämtade från olika typer av arkivhandlingar, bitar av det pussel som Lisens äktenskapliga liv utgör.

¹ Redogörelsen bygger på uppgifter hämtade från vittnesutsagor (Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842, Riksarkivet (RA)) och Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 22ff, (Västerås stads arkiv (VSA)).

Sökandet efter Lisen har ibland tagit långa omvägar.² I dagboken och i den tillgängliga korrespondensen nämns hennes make aldrig med förnamn och än mer besvärligt blir det när det i andra källor förekommer två uppsättningar av förnamn. Ibland skrivs förkortningen O. F. ut med Olof Fredrik, ibland Otto Fredrik.³ Då Lisen uteslutande använder sig av hans efternamn har jag valt att göra detsamma. Ett annat problem är att Lisen i kyrkoböckerna visserligen finns antecknad som gift, men var och när finns det inga uppgifter om. Inte heller finns maken skriven hos henne och hennes mor och mormor, men däremot finns Lisen ibland skriven hos Olander i Stockholm. Den här problematiken härrör säkerligen från det faktum att Lisen tillbringade stora delar av sin tid som gift med att fly från mannen. Det här har gjort att det varit svårt att få en kontinuitet i deras liv genom just kyrkoböckerna. Istället har jag till stor del koncentrerat mig på dagboken och på den livliga korrespondensen mellan släktingar och vänner som på olika sätt berör Lisens situation. Att materialet bitvis varit motsträvigt och att det inte alltid varit lätt att komma åt uppgifter om Lisen och Olander kan härröra från att omgivningen försökte skylla över den situation de befann sig i. Utrivna sidor i dagboken och luckor i brevväxlingen kan naturligtvis bero på tillfälligheter, men tanken att de efterlevande inte skulle få veta om Olanders misshandel kvarstår.

Att det är just brev och dagböcker som ofta står i fokus för kvinnohistoriker beror i hög grad på att kvinnors liv i äldre tid lämnat betydligt färre spår efter sig i mer officiella källor. Därför blir privata brev och dagböcker ett naturligt val i sökandet efter kvinnornas verklighet (Ulvros 1995).

Lisens dagbok, som utgör huvudmaterialet i den här artikeln, består av sammanlagt drygt 200 sidor, fyllda av en liten men välformulerad stil som ofta löper både horisontalt och vertikalt. Endast dateringen avslöjar i vilken ordning anteckningarna kommer.⁴ Dagboksanteckningarna spänner över tiden från

² Ett stort tack vill jag rikta till Annica Källholm och Björn Peterson som bistått vid översättningen av de delar av dagboken som är skriven på franska och till Lisa Qviberg som ägnade en lördag åt att leta efter Olander i husförhörslängder för Klara församling i Stockholm.

³ Förkortningen ska dock utläsas Olof Fredrik. Han var född 10/2 1799 i Stoby församling i Kristianstads län som äldste sonen till mästerseden Carl Fredric Olander och hans hustru Ulrica Sophia Löfström. (Födelsebok för Stoby församling 1778-1894).

⁴ Det finns ytterligare problematik med Lisens dagbok. Av någon anledning har dagboken delats i två delar och förvaras numera på två olika arkivinstitutioner. Den ena delen återfinns på Västerås stadsarkiv i Kihlstedt-Tersmedenska samlingen (volym A:2) medan den andra fanns arkivlagd i Tersmedenska släktföreningens arkiv på Riksarkivet (volym XII:30, pärm 63).

1829 till omkring mitten av 1850-talet. Svårigheten med exakt datering beror på att Lisen inte själv i någon större utsträckning lade vikt vid det. Ibland finns ingen datering alls i anslutning till dagboksanteckningarna och ibland har hon varit extra noga med att ange dag, år och plats. Med hjälp av andra källor, som kyrkoböcker och korrespondens, har jag i efterhand försökt skapa någon form av kronologi bland anteckningarna.

Dagböcker, liksom brev, skrevs ofta med litterära ambitioner och var inte sällan riktade till en form av offentlighet där dessa skulle läsas upp. Detta påverkade hur man uttryckte sig och vad man skrev om. Lisen själv påbörjade sin dagbok som en redogörelse över tiden i Stockholm 1829. Med stor stil har hon på framsidan skrivit *Journal Pendant mon Sejour a Stockholm année 1829*.

Slutligen en gång är jag upplagd för att skriva en liten mängd tankar och händelser, säkerligen utan intresse för någon annan än mig själv, men för att ibland ge fritt lopp åt sina egna tankar som än plågar mig till den grad att de genomborrar mitt hjärta, än ger mig, genom min Guds oändliga godhet, hopp och styrka som gör att jag kan uthärda de ödets hårda och hemska slag som omger mig.⁵

Det är dock inte bara under vistelsen i Stockholm som Lisen skrev i dagboken, utan under större delen av sitt återstående liv. Den 14 april 1859 dog Lisen, 53 år gammal, i lungsjuka. Till en början är dagboken författad på franska och verkar inte vara riktad till någon speciell, något som ganska snart förbyttes i en vilja att förklara för sonen vad som hände mellan föräldrarna under hans barndom och för att han i framtiden ska försöka förstå hennes handlande.

Men du min enda Älskling! min Fredric Du som nu mer skall bliva det enda Föremålet för min ömhet, då du en dag genomläser dessa blad, och man skall säga, du hade en brottslig mor! så svara hon var vek, men aldrig brottslig.⁶

Det kulturella våldet

I den här artikeln vill jag anlägga ett uttalat aktörsperspektiv där Lisen och hennes liv med betoning på hennes äktenskapliga samliv står i centrum. Lisens verklighet var visserligen styrd och strukturerad, men hon hade

⁵ Den franska originaltexten lyder: *Enfin une fois je suis disposé à écrire une petite quantité des pensées et d'évenement cer-tainement sans interet pour quelque autre que moi même; mais pour donner quelquefois un cours libre a ses memes pensée qui tantôt me tourmente à percer le coeur, tantôt me donne, par la bonté infini de mon Dieu, un esperance et une force capable a me faire supporter des coups dures et terribles du destin qui m'en vironne.* (Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 1, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.)

⁶ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 15, Tersmedenska släktföreningens arkiv, volym XII:30, pärm 63, RA.

också möjligheter att agera, att tänka och känna som ett subjekt. Hon var inte determinerad till ett visst bestämt öde, utan agerade i relation till de givna strukturerna, praktikerna och diskurserna som var förhärskande (Lövkrona 1999:20).

Jag vill genom att göra en närläsning av framför allt Lisens dagbok se hur hennes kvinnlighet konstituerades i misshandelssituationen. Vilka strategier använde hon sig av för att överleva och vilka var de ramar som hon hade möjlighet att agera inom? Jag vill också se hur våldets struktur såg ut, och i det här fallet hur det samhälle Lisen och Olander levde i såg på våld inom äktenskapet. Sanktionerades och tolererades det – och i så fall hur? Mitt historiska perspektiv i den här artikeln innebär ett synkront angreppssätt där jag koncentrerar mig på de omständigheter som omgav Olander och Lisen.

Mitt kvalitativa tillnärmelsesätt medför både för- och nackdelar för studien. Fler exempel på misshandlade kvinnor hade kanske kunnat besvara vissa frågor och säkerligen lett mig in på nya. Samtidigt har det nu varit möjligt att gå djupare in i ett enskilt fall och se närmare på hur Lisen ordnade en tillvaro med en misshandlande man, hur hon kämpade för att komma ur situationen och hur hennes omgivning reagerade. Den kvalitativa metoden har möjliggjort en närläsning av de texter som berör Lisens liv på olika sätt och bidragit till att komma henne nära.

Christina Sjöblad menar i sin artikel *Dagboken – faktasamling och spegel för jaget* att det, något förenklat, är möjligt att skilja på två grundtyper av dagböcker, en som inriktar sig på yttre händelser och som är mer faktabetonad och en introspektiv, självanalyserande dagbok (Sjöblad 1995). Lisens dagbok utgör en blandning av de här två grundtyperna, med en viss övervikt mot den självanalyserande. Anteckningarna är ofta utformade som böner till Gud och avslutas ibland med "amen". Andra anteckningar liknar mest rop på hjälp att komma ur den svåra situation hon befann sig i och inte sällan menade hon att hon hellre ville dö än att fortsätta leva med den misshandlande maken. Livet var i själva verket en form av döden, där *alt är tomt är isande kallt omkring mig som i grafven*⁷.

⁷ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 15, Tersmedenska släktföreningens arkiv, volym XII:30, pärm 63, RA.

Som analysredskap använder jag mig av Eva Lundgrens teori om könskonstituering. Kön, menar Lundgren, konstitueras i interaktion med andra och måste ses som en processuell företeelse som är ständigt pågående och livslång. Hennes konstruktivistiska utgångspunkt gällande mäns våld mot kvinnor är att det är ett sätt att utöva makt och kontroll. I sin artikel *Vold og maskulinitet – en godtatt sammenheng*, menar hon att maskulinitet konstitueras i misshandelssituationen. Här vill Lundgren hålla samman det biologiska och det sociala könet. En misshandelssituation är en fysisk upplevelse, men tolkningarna och betydelseerna av våldet är alltid kulturella. Därför menar Lundgren att vi lika gärna kan hamna i en sociologisk essentialism som en biologisk sådan, om vi väljer att se det biologiska könet som statiskt, oföränderligt och avskilt från det föränderliga sociala könet (genus). I tolkandet av händelser och upplevelser menar Lundgren att aktörer måste förhålla sig till olika uppsättningar av normer och att aktörerna ofta förhåller sig till flera olika normuppsättningar samtidigt (Lundgren 1995).

För att visa på sambandet mellan det föränderliga och flexibla och det sega och till synes stabila i detta använder sig Lundgren av begreppsparat *konstitutiva* och *regulativa* regler. De konstitutiva reglerna i samhället utgörs av de stabila medan de regulativa är de föränderliga. De konstitutiva reglerna kan beskrivas som samhällsvärderingar, det man tror på ett socialt, politiskt och psykologiskt plan medan de regulativa är beteenderegler. De regulativa reglerna kan både fungera som en möjlighet till förändring av de konstitutiva reglerna, men även som ett bestående av dem. Både de konstitutiva och de regulativa reglerna är påverkade av de kulturella koder som finns i ett samhälle (Lundgren 1995).

...men mina ord skola aldrig förgås...

Ett par år innan sekelskiftet 1800 flyttade bruksinspektorn Johan Eric Kihlstedt (1767-1819) från den lilla byn Norn i Dalarna till Larsbo bruk i Söderbärke socken. 1804 gifte han sig med den 17 år yngre prostdottern från Fittja socken, Erica Gustava Berg (1784-1849).⁸ Larsbo var sedan gammalt den adliga släkten Tersmedens stamgods. Redan i mitten av 1600-talet hade bruket där arrenderats av Herman tor Smede och hans svåger (Jansson

⁸ Husförhörslängder (Hfl) för åren 1806-1816, Söderbärke socken, Uppsala landsarkiv (ULA).

1941:5ff). När Johan Eric flyttade dit och blev bruksinspektör var det sedan länge en av Tersmedarnas många bruk runt om i landet. Johan Eric var själv son till prosten och kyrkoherden Per Erik, som efter födelseorten Kila i Västmanland antagit namnet Kihlstedt. Johan Eric hade sex syskon.⁹ Med enda systern Anna Catharina, eller Carin som hon kom att kallas, hade han hela livet en nära och innerlig kontakt, något de många breven dem emellan visar.

Erica Gustavas och Johan Eric's första barn blev en flicka, Anna Elisabeth, som föddes 1805, av vänner och släktingar kallad Lisen. De fem yngre syskonen och föräldrarna bodde på Larsbo bruksherrgård fram till 1814 då hela familjen flyttade till Wanbo i Norrbärke socken där fadern hade blivit inspektör vid bruket.¹⁰

Till skillnad från sina yngre syskon växte Lisen inte upp i föräldrahemmet. I fyraårsåldern lämnade hon sina föräldrar för att flytta till morföräldrarna, Gustaf Eric Berg och hans hustru Brita Elisabet. Morfadern hade 1794 utnämnts till kyrkoherde och 1801 till kontraktsprost i Fittja utanför Uppsala där gården Hässle låg, ett annat av släkten Tersmedens stamgods (Bladh 1979:394). Efter morfaderns död flyttade Lisen och mormodern till Wanbo herrgård och det var först då som Lisen kom att bo en längre period hos sina föräldrar. Kanske var det föräldrarnas dåliga ekonomi som fick dem att skicka sitt äldsta barn till morföräldrarna? Johan Eric arbetade hårt för att försörja den växande familjen, men på hans lön var det inte lätt. Ekonomiska bekymmer tyngde honom ofta och han sparade för att i framtiden kunna köpa sig andelar i ett eget bruk.¹¹ I Fittja prostgård skulle man kunna erbjuda henne saker som föräldrarna aldrig skulle ha möjlighet till. Här skulle hon också vara en hjälpreda i hemmet och ett sällskap för mormodern. Hennes föräldrar såg arrangemanget som mycket lyckosamt för Lisen, något som de ofta påpekade.

Du är bra lycklig som får ha sådana goda dagar, och roa dig så ofta. Ärkän alltid detta hos morfar och mormor, så lyckliga är ej dina systrar, men jag är säker får du lära något mera undervisar du dem i framtiden.¹²

⁹ *Svenska släktkalendern*, 1930:447.

¹⁰ Hfl för åren 1805-1827, Norrbärke socken, ULA.

¹¹ Se Eurén, Axel: *Minnen*, s. 168, volym X260p, Uppsala universitets bibliotek (UUB).

¹² Brev från Erica Gustafva Berg till Anna Elisabeth Kihlstedt 29/9 1814, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.

Trots att Lisen växte upp hos sina morföräldrar hade hon en nära kontakt med sina föräldrar och syskon. Flera brev från den tiden finns bevarade i olika arkiv och ger en bra bild av de förhållanden som omgav Lisen under hennes barndom och ungdom.

Tidigt knöt Lisen också vänskapsband med flickorna Tersmeden på Hässle, Anna Margareta, Marie Charlotte, Adolfinna, Jacquette och Carolina. Tillsammans med dem undervisades hon i franska av deras guvernant, fru Gallodier¹³. Flera av medlemmarna i släkten Tersmeden blev för Lisen under hennes äktenskap med Olander ett stort stöd. De bistod henne med ekonomiska medel, arbetstillfällen, ibland bostad och inte så sällan råd i rent juridiska frågor. Förbindelsen mellan släkterna Tersmeden och Kihlstedt stärktes när Lisens yngre syster Erica (1810-1884) 1837 gifte sig med Hässle-systrarnas kusin Benjamin Charles Emil Napoleon (1803-1891) på Hellby utanför Västerås.

Adolfinna Tersmeden, gift von Troil, en av systrarna från Hässle som hela livet hade en nära vänskap med Lisen. Foto: Tersmedenska släktföreningen, RA.

Det var med Adolfinna som Lisen utvecklade en särskilt nära vänskap som kom att räcka livet ut. Adolfinna försökte på alla sätt att bistå Lisen i hennes föresats att driva igenom en skilsmässa från den misshandlande maken. Hon bemödade sig om att stötta Lisen när Olander gång efter annan sökte övertala Lisen att fortsätta deras äktenskap. Strax innan ansökan om äktenskapsskillnad till Kungl. Majt. 1841 sänts iväg skrev Adolfinna till Lisens mor:

Ack, om Anna Lisa kunde blifva bättre igen så hon kunde få sysselsättning, då hon ej orkar vara verksam gissar jag hon nog ändå orkar att grubbla och fundera på framtiden, hvilket ej hjälper det minsta, hon bör fast förtrösta på Gud och tro, att Han styrer allt till Hennes bästa, vi hoppas alla att det skulle sluta väl för Henne och hon få lugnare dagar än hon haft, måtte nu bara ej Olander komma och nässla in sig hos Fru Kihlstedt och Henne, ty det vore allt mycket ledsamt

¹³ Om fru Gallodier på Hässle, se Eketrä 1896:21 samt Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 6, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2; VSA.

och förudmjukande, och skulle alldeles förvilla Lisen som är svag och lättrogen, då hon ej har Kroppstyrka, och mycken själsjukdom.¹⁴

Och de tu skola varda ett kött

Den äktenskapliga lagstiftning som vid tiden för Lisens och Olanders giftermål var gällande var tillkommen i en luthersk och patriarkal anda där mannen var familjens självklara och naturliga överhuvud medan kvinnan var hans underlydande medhjälpare. Detta menar Margareta Matovic i sin doktorsavhandling *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*. Den äkta mannen var ekonomiskt garderad gentemot hustrun och han kunde utnyttja hustruns eventuella fasta och lösa egendom, arbetsförtjänst och hennes del i deras gemensamma hem. Han kunde också förvalta hennes framtida arv. Genom att hon genom giftermålet var satt under målsmanskap kunde både hennes handlingsfrihet och hennes rörelsefrihet begränsas. Samma lagstiftning gav också den äkta mannen husbondemakten och möjligheten att driva igenom sin vilja i hemmet med våld om så krävdes. Det enda sättet för kvinnor att uppnå myndighet var som änkor, då de plötsligt kunde finna sig besittande av all den husbondemakt som tidigare, genom lag, tillfallit mannen (Matovic 1984:43). Den äkta mannen hade inte bara rättigheter, han hade också skyldigheter gentemot sin familj. Han skulle bland annat se till att lag och ordning upprätthölls inom familj och hushåll och han hade också huvudansvaret för försörjningen (Taussi Sjöberg 1983:56).

Lundgren pekar på att det är när man på olika sätt bryter mot de hegemoniska könsnormerna som kulturella strukturer kring över- och underordning blir tydliga (Lundgren 1995:173). Det absoluta idealet för kvinnan vid den här tiden var som gift. Det rörde sig om en sorts helig treklang som lät maka-moder-husmoder. Hon skulle vara den husliga, stilla och fromma varelsen som i hemmets sköte vördade och vårdade sin äkta man, vårdade och vägledde de barn hon fick inom äktenskapet samt vägledde och värnade om sina tjänare (Åsbrink 1962:173). Hela samhällets grund vilade på giftermålsinstitutionen och statens intressen i äktenskapet var stora. Genom att kontrollera äktenskapen kontrollerade kyrkan och i förlängningen staten även sexualitet, barnafödande, arbete, ekonomi, utbildning och omvårdnad.

¹⁴ Brev från Adolfin von Troil till Erica Gustafva Kihlstedt, 8/4 1841, Tersmedenska släktföreningens arkiv, volym X:24, pärm 29, RA.

Familjefadern fick inom dessa representera staten med sin husbonderätt, men han hade också många skyldigheter gentemot sina tjänare, sin hustru och sina barn. Äktenskapet under den här tiden sågs fortfarande som ett bytesförhållande mellan män och kvinnor, där männen tillhandahöll ekonomiskt understöd och kvinnan sin reproduktionsförmåga och naturligtvis arbetskraft (Matovic 1984:17ff).

Att upprätthålla den äktenskapliga sämjan makar emellan var i äldre tid inte bara för de inblandade parterna en viktig fråga, utan engagerade även det omgivande lokalsamhället. Den enhet som det äkta paret Olander utgjorde ifrågasattes först när Lisen inte längre underordnade sig mannens våldsamhet. Det var när hon flydde från honom och vägrade att fortsätta deras samliv som Olanders misshandel av henne blev till ett problem för i första hand sockenprästen att lösa. När hans förmaningar till en fredlig samvaro inte hjälpte, gick ärendet vidare till den lokala rätten. Att ett äkta pars samlevnad diskuterades på en så offentlig arena som kyrkorådet var för tiden inget ovanligt. Gränserna för det privata och det offentliga drogs annorlunda än idag, då detta otvivelaktigt skulle ses som ett intrång i privatlivet medan äktenskapet då inte hade den privata karaktär vi idag tillskriver det (Liliequist 2001; Östman 2001).

Ett tydligt inslag i Lisens dagbok är hennes starka tro. Hon är en bekännande kristen och de flesta av dagboksanteckningarna är formulerade som böner till Gud om hjälp, stöd och skydd från mannen och de situationer han försatt henne i.

Lisens kristna tro hade kanske även en inverkan på hennes handlingsutrymme och på hennes syn på det våld hennes man utsatte henne för. En intressant paradox kommer här tydligt till ytan. Å ena sidan blir resultatet av hennes rymningar från mannen tvivel och skuld känslor då hon inför Gud lovat att leva tillsammans med honom – ”i nöd och lust”. Å andra sidan kan hon inte längre underkasta sig mannens misshandel och måste därför skilja sig från honom och därmed gå emot Guds vilja. I dagboken kommer detta i särskilt tydliga dagar då hennes själsliga vända inför detta beslut är stor.

Ack! Olander, Olander hvi gjorde du mig så olycklig! förtjente jag ej något bättre än att bedragas och sedan förtärd af ångest misshandlas af dig. Men låt det vara dina dar äro ju ändå hårdare än mina. Hvad vill jag? Dö!¹⁵

Ytterligare en dimension får det hela när hon samtidigt menar att hon inte förtjänade bättre än att misshandlas men att Olander kommer att förlåtas av Gud för sitt beteende mot henne och hennes familj – precis som hon kommer att förlåtas för att hon inte vill ha med honom att göra trots att de lovat livslång trohet inför Gud.

Här hamnar Lisen i ett intressant dilemma, som begränsar hennes livsrum i minst lika stor utsträckning som makens isolering och hans kontroll av henne. Gud och, i förlängningen Olander, styr över den situation hon befinner sig i. Både Gud och Olander har makten att avgöra hennes öde.

April d: 7 – saliga dag – hvilken törhända för alltid återkastat mig i elendets faror – Min gosses 4de födelsedag var då ämnad åt min ovärdiga Make att upptäcka den lugna fristad som åter börjat förena mig med mina medmänniskor. Men jag förtjenar detta straff af en rättens Försyn – det är ej för mig mer att vara glad och lycklig – nej! evigt vill jag förtvivla – det skall väl en gång bli slut, ehuru dina Smilande löften och böner aldrig hos mig kunna verka öfvertygande blott medömkan. Ack! du olycklige! ehuru en bedragare! är du dock värd mina tårar och mitt medlidande! du har förkrossat mig! men jag vill förlåta Dig alt! – såsom Gud skall mig förlåta!¹⁶

Du omsluter mig på alla sidor, jag är helt i din hand

I misshandelssituationen finns ofta en normaliseringsprocess med i bilden. Lundgren visar hur de misshandlade kvinnorna i hennes undersökning successivt övertog mannens uppfattning om att misshandeln var för deras eget bästa, att det var för att han älskade henne som han handlade som han gjorde (Lundgren 1993:45).

1839 skrev Lisen i dagboken *jag är ej värd något bättre!*¹⁷. På många sätt sammanfattar det hennes känslor och tankar kring sin situation efter giftermålet med Olander. I dagboken återkommer hon ständigt till att detta var en situation som hon förtjänat, som hon var orsak till. Samtidigt vägrar hon efter ett par år att fortsätta äktenskapet och underordna sig hans misshandel.

Olander var kronolänsman när de träffades och gifte sig den 30 januari 1825. De fick snart två barn tillsammans, sonen Fredric som föddes

¹⁵ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 14, Tersmedenska släktföreningens arkiv, volym XII:30, pärm 63, RA.

¹⁶ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 19f, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.

¹⁷ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 21, Tersmedenska släktföreningens arkiv, volym XII:30, pärm 63, RA.

1826 och dottern Ulrika som dog redan som barn.¹⁸ Ganska snart märkte dock Lisen att Olander inte var den hon trott att han var. Tidigt i äktenskapet visade han prov på både våldsamhet och ett mycket starkt kontrollbehov. Ett effektivt sätt för mannen att kontrollera kvinnan är att kontrollera hennes omgivning och isolera henne från de delar av omgivningen som inte kan kontrolleras. Detta menar Eva Lundgren i sin artikel *Hånden som slår og trøster* är en medveten strategi från mannens sida. *Dette er velkjente tekniker for å bryte ned og forvandle en personlighet, brukt i mange sammanhenger, "hjernevask". Gjennom kombinasjonen av overvåkning, isolasjon, psykisk press, og fysisk utmattelse kan en oppnå en drastisk endring av personligheten på forbausende kort tid* (Lundgren 1993:47).

Lisen isolerades från sin familj och från sina vänner och blev på många sätt helt utlämnad åt Olander. Han kontrollerade hennes umgänge, inte bara med vänner utan också, och i synnerhet, med hennes familj. Hon fick inte ta emot brev från vem som helst utan att han först hade godkänt det. I ett brev daterat september 1830 skriver mormodern förhoppningsfullt till Lisen:

Jag tror att som Olander varit god låft Erica [Lisens syster] att bref växla med Lisen kan ej förneka mig samma förmån hälsa honom så mycket och bed att han ej nekar mig den glädjen, han vet huru kiära vi är för varandra.¹⁹

Lundgren menar vidare att mannens påverkan blir än mer effektiv om den kombineras med en uttrycklig vilja till omsorg om hustrun. Han gör detta för att *hon* ska få det bättre, för att *hon* ska bli en bättre människa. Han framställer sig som en osjälvisk man med hustruns bästa för ögonen. Även det här beteendet återfinns hos Olander och han försäkrar i ett brev till Kungl. Majt. inför den skilsmässa Lisen ansöker om i slutet av 1842:

Under vår sammanlefnad har wi alltid umgått i sämja och enighet, samt aldrig fällt ett enda ondt ord Oss emillan, och war alltid min älskade hustru munter glad och frisk, men deremot, nästan wid alla tillfällen under min frånvaro har hon varit sjuk samt plågad af sorg och ängslan troligen öfver både sitt och mitt lidande som hon förorsakat.²⁰

Olander ville inte alls skiljas, det har han inte velat någon gång. Han tog alla tillfällen i akt att påpeka för myndighetspersoner hur mycket han älskade Lisen och att han för allt i världen inte kunde förstå vad som orsakat hennes

¹⁸ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 9, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.

¹⁹ Brev från Brita Elisabeth Södergren till Anna Elisabeth Kihlstedt, sept. 1830, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.

²⁰ O. F. Olanders brev till Kungl. Majt., Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842, RA.

beteende. Den enda förklaring han hade var att Lisens mor och bröder vänt hennes sinne mot honom. Det var deras skuld till att allt blivit som det blivit och ville nu Lisen bara gå med på att inte träffa dem mer skulle allt bli bra mellan dem. Men Lisen gick inte med på det, inte heller gick hon med på att leva tillsammans med mannen mer. Vid flera tillfällen upprepade hon inför olika rättsinstanser att hon inte på några villkor gick tillbaka till mannen.

Ordföranden fråga O. F. Olander om han hade något emot sin hustru efter hon flydt honom, hvarpå han svarade att han älskade henne, ehuru han under fästningsfångenskapen icke kunnat varit i sammanlefnad med henne, hvilket han nu önskade kunna ske: anständigheten tillåter icke att anföra hans ord dervid. Sedermera tillfrågades hans hustru Anna Lisa Kihlstedt, om hon hädanefter icke ville sammanlefva med sin Man O. F. Olander, hvarpå hon svarade att som han tillskyndat henne och hennes anhöriga så mycken Sorg och bedröfvelse, så ville hon aldrig mera sammanlefva med honom.²¹

Trots att Olander gång efter annan lovade att *icke mera hädanefter än hittills bemöta henne med hårdhet, Rif, eller osämja utan alltid wid alla tillfällen behandla henne med Kärlek Wänskap och ömhet*²², nekade Lisen att återvända till deras gemensamma hem. När Lisen bröt sig ur isoleringen som Olander försatt henne i och rymde från honom och misshandeln grep han efter det sista halmstrået. En kort tid efter Olanders uppdykande i Vaxholm reste Lisen och Fredric därifrån, in till Stockholm där hennes mormor, mamma och yngre syster befann sig. Återseendet blev mycket hjärtligt, Lisen hade längtat efter dem och känt sig mycket utlämnad och främmande i Vaxholm. Att alltid befinna sig på flykt hade frestat på hennes nerver. Olander, som varken Lisen eller Corins sett till sedan mitten av december, dök plötsligt upp i Stockholm. Han trängde sig in i Lisens och Fredrics tillfälliga hem och tog sonen med sig efter att han misshandlat Lisen.²³

Olanders stöld av barnet väckte upprörda känslor inom släkten och i ett brev till sin dotterdotter Erica skrev Brita Elisabeth om händelsen:

Der lär varitt faseligitt väsende, hon är åtminstone glad i håppet ty han har loft att hon skall få igen gåssen till sin födelsedag som blir i mårgon, men han har skrivitt sedan att han är illa siuk och ber hon skall komma till honom och att de får begå nattvarden tillsammans, men hon skrifver att han ej skall narra henne.²⁴

²¹ Utdrag af Kyrkoråds Protocollet hållet i Hjelsta Socken stuga d. 17 mars 1839, Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842, RA.

²² O. F. Olanders brev till Kungl. Majt., Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842, RA.

²³ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 23, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.

²⁴ Brev till Erica Kihlstedt från Brita Elisabeth Södergren, Tersmedenska släktföreningens arkiv, volym X:24, pärm 29, RA.

Här använder Olander sig av sitt och Lisens gemensamma barn för att kontrollera henne och visa sin makt över hennes liv. När isoleringen och kontrollen av hennes umgänge inte längre hade önskad verkan blev det Fredric som fick sitta emellan. När hon polisanmälde honom fick hon inget stöd från myndigheterna. Sonen befann sig ju hos Olander, något hon själv också borde göra. En hustrus plats var vid mannens sida. Åter var Lisen helt utelämnad åt mannens vilja och hans nycker. Hon kunde bara vädja till honom att få sonen tillbaka och här var det maken som hade trumf på hand.

Trots att Lisen gång på gång anförde mannens våldsamma lynne, hans misshandel och hennes rädsla för honom som anledning till hennes återkommande flykt från honom, ansåg inte myndigheterna det som giltig skilsmäsoorsak. Tre gånger blev Lisen bötfälld av olika rättsinstanser för att hon egenvilligt skilt sig från mannen. Nästan 12 år efter den första rättegången fick hon sin skilsmässa beviljad.

För att återknyta till Eva Lundgrens teori om konstitutiva och regulativa regler kan man se att i misshandelssituationen, där mannen slår kvinnan, begår han ett brott på den regulativa nivån, samtidigt som handlingen på den konstitutiva kan vara accepterad. Även om mannen med sin husbonderätt hade makten att ta till våld fanns det ändå en skillnad på en regulativ nivå mellan husaga och misshandel. Det fanns tillfällen när även mannen av omgivningen ansågs ha gått för långt. Samtidigt är det tydligt att det på den konstitutiva nivån förekom en uppfattning om mannens rätt att bemöta sin hustru med fysiskt våld.

Men var gick gränsen mellan husaga och misshandel? När ansågs han av sin samtid ha gått för långt? Ann-Catrin Östman menar i sin artikel *Oenighet och äkta kärlek* att omgivningen reagerade starkast vid de tillfällen då misshandeln skett utanför hemmet och i vittnens närvaro (Östman 2001:81). Samma resonemang återfinns i mitt källmaterial. Till skrivelsen Lisen sände in till Kungl. Majt. 1842 hade hon inte mindre än ett dussin bilagor. Två av dem utgörs av vittnesuppgifter från tillfällen då Lisen misshandlades av sin man på allmän plats. Genom byn Härnevi utanför Uppsala jagade han henne ett flertal gånger så att hon framför fötterna på flera människor svimmade av utmattning och skräck inför Olanders hot om

misshandel.²⁵ Här gick också ett par av bönderna emellan och hindrade Olander att träffa hustrun, något som skulle kunna ses som ett ingrepp på hans rättigheter som äkta man.

Vad nu Gud har sammanfogat

Det var en svår och mödosam väg att vandra för de som ville upplösa sina äktenskap och skilsmässor var ovanliga på 1800-talet. Den lutherska kyrkan accepterade endast otukt och egenvilligt övergivande som orsaker till skilsmässa sedan 1500-talet. Först 1810 kom en ny förordning om äktenskapsskillnad som införde fler skilsmäsoanledningar. Fängelsevistelse, kriminellt leverne, sinnessjukdom, mycket grov misshandel med fara för livet och ett slösaktigt, våldsamt lynne hos ena parten som tillsammans med alkoholism orsakat avsky och hat mellan makarna. Men innan det gick så långt skulle ärendet passera genom prästen, kyrkorådet och domkapitlet. Det var de olika kyrkliga myndigheternas sak att försöka jämka samman de oeniga makarna och deras utgångspunkt var att äktenskapsavtal skulle stå fast (Losman 1982:294).

Sedan Kyrkorådet vare lagl. sammankallade till ofvan skrifna dag, i afsigt att få upplysning om f.d. Länsman Olanders och dess hustru An. Lisa Kihlstedts skilda sammanlefnad, när hon flydt honom, sedan han slutadt sin fästningsfångenskap efter 1 ¼ år, hvarföre både han och hon voro kallade att lämna denna upplysning, och de äfven kommit tillstädes att inför Kyrkorådet höras. Härvid får nämnas att då undertecknad Ordförande efter Gudstjenstens slut ofvanskrefne dag ingick uti sockenstugan der Kyrkorådet skulle hållas, hade Olander gått in förut och sagt att som kyrkorådet ännu icke börjat för rättningen, trodde han sig kunna göra hvad han ville, och derföre med en Käpp börjat öfverfalla sin Svåger Medice Philosophie Candidaten P.G. Kihlstedt, som meföljde sin sjukliga och försvagade syster.²⁶

Jeff Hearn pekar på att våld mellan makar tidigare ansågs som en privatsak och att ingen hade rätt att lägga sig i hur en man tuktrade sin kvinna (Hearn 1996:24). Det här synsättet var även till stor del förhärskande under Lisens livstid och att hennes man slog henne ansågs inte som en självklar skilsmäsoanledning. Däremot var det inte heller accepterat för män att misshandla sina fruar och man gjorde sitt bästa för att tala de inblandade parterna tillrätta. Detta skedde även i Lisens fall, där flera rättegångsprotokoll

²⁵ Anna Elisabeth Kihlstedts brev till Kungl. Majt., Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842, RA.

²⁶ Utdrag af Kyrkoråds Protocollet hållet i Hjelsta Socken stuga d. 17 mars 1839, Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842, RA.

talar om hur man i olika instanser försökte förmå både Lisen och Olander till ett fortsatt fredligt samliv.

Trots att Lisen på alla sätt försökte komma undan Olander och hans misshandel lyckades hon inte alltid. Gång efter annan fann han henne och Fredric och återbördade dem till det gemensamma hemmet. Skilsmässa verkade i Lisens ögon vara det enda sättet att bli fri från honom. När hon väl bestämt sig fanns barndomsvännen Adolfina där med råd och stöd. Hon var sedan länge väl insatt i alla omständigheter kring deras äktenskap och försökte på alla sätt få Lisen i säkerhet. Periodvis bodde hon och sonen hos Adolfina och hennes man Knut von Troil i Stockholm, men även dit hittade Olander.

Intet skall du tro att jag är ledsen på dig, det är jag visst intet; men jag är mycket orolig öfver dig, att du skall kunna få någon säker tillflygtsort, ty att vara hos din Mamma är intet säkert, Olander har aldrig burit respect för henne, det gör honom intet att störa Edert lugn, om du kunde få komma till Carl-Eric [Lisens bror, min anm.] och vara hos honom då tiden tager slut för Eder skilsmässa, så du vore uti säkerhet på den tid då inlagan till Konungen inlämnas och tills du hinner få din ansökning bifallen, som alla hoppas och äro vissa om skall gå igenom.²⁷

Taussi Sjöberg menar att äktenskapet innebar en viss trygghet för kvinnorna, och då i första hand en ekonomisk sådan. Besvärligt kunde det bli vid en skilsmässa där det gemensamma boet skulle delas upp (Taussi Sjöberg 1983:67). För Lisens del orsakade detta inga större diskussioner. Hon verkade redan från början väl införstådd med att få fortsätta försörja sig själv och sonen. I skilsmäsoansökan till Kungl. Majt. skrev hon 1841

Olanders oförmåga att bidraga till vårt enda barns uppfostran och underhåll föranlåter mig att ytterst till Eder Kongl. Majts Nådigste beprovande och Landsfaderliga behjertande underdånigst hemställa, huruvida det ej må blifva mig tillåtit att ensam mot detta barn Sonen Fredric nu 15 år gammal, fullgöra Föräldrapligten, att för honom draga försorg, helst Fadren såsom Sjelf medellös och utan näringsfång, ej skulle kunna lemna Sin son annat än det fördärflika exemplet af Sitt elaka sinnelag och sin syndiga wandel.²⁸

Kanske var det inte bara ett sätt att få Olander att framstå i dålig dager, utan även ett sätt för henne att visa på sin goda vilja att ta hand som sonen ensam. Det är möjligt att Lisen fruktade att vårdnaden om sonen skulle tillfalla maken.

²⁷ Brev från Adolfina von Troil till Anna Elisabeth Kihlstedt, 1/4 1841, Tersmedenska släktföreningens arkiv, volym X:24, pärm 29, RA.

²⁸ Anna Elisabeth Kihlstedts brev till Kungl. Majt., Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842, RA.

Var är den vän som överallt jag söker

Giftermålet med Olander hade isolerat Lisen och hennes vänskapskrets hade under de gångna åren krympt. Istället var det dagboken, Gud och Jesus som fick ta emot hennes tankar och känslor. Men det fanns människor Lisen litade på. En av den var Jacobsson, en man som Lisen tydligen känt sedan sin barndom. I mycket varma ordalag beskrivs hans som hennes räddare och en klippa att luta sig mot när hon har det svårt. Hon när även den förhoppningen att han ska vara den som bistår hennes son om något skulle hända henne. Fadern, Olander, var inte att lita på och hon ville på inga villkor anförtro sonens uppfostran och framtida väl i hans händer. Istället är det till Jacobsson hon vänder sig. Den 21 februari 1829 möter hon honom hemma hos gemensamma vänner. I folkvimlet får hon syn på honom: *Ack! detta kalla hjerta Klappade dock fortare vid hans åsyn! Och jag känner att ännu kan jag älska lifvet.*²⁹

Hur nära hennes relation med Jacobsson var är inte möjligt att avgöra. När skilsmässan från Olander går igenom i slutet av 1842 är Lisen i praktiken fri att gifta om sig, men hon väljer att förbli ogift fram till sin död. Det går inte heller utifrån det tillgängliga materialet att utröna om Olander misstänkte Lisen för otrohet, eller ens om det fanns någon anledning att misstänka det.

De vänner som fanns kring Lisen och som stod på hennes sida var liksom hon tvungna att hålla sig passiva i umgänget med henne eftersom de av misstag kunde röja hennes tillflyktsort. Det blev för båda läger svårt att upprätthålla kontakten med andra än de allra närmaste och Lisen kände sig ofta utslängd i världen helt på egen hand. *Ack! jag är nu Ensam och det är bättre än vara med honom Gud hjälp den arma förlorade!*³⁰

Carolina Tersmeden, gift Annerstedt, en av Lisens nära vänner. Foto: Tersmedenska släktföreningen, RA.

²⁹ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 18, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.

³⁰ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 28f, Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, volym A:2, VSA.

Trots att Lisen hade en stor bekantskapskrets omkring sig levde hon under sitt äktenskap ändå i stor utsträckning isolerad. Det berodde dels på mannens isolering av henne, men även under de tider hon levde utan honom var hon mycket ensam. I dagboken skrev hon ofta om den ihåliga känslan som ensamheten lämnade inom henne. Här kan man återigen se hur Olander kontrollerade Lisens livsrum, även då han inte var närvarande. Under de perioder hon tvingades rymma från honom hade hon ingen möjlighet till ett eget liv. Trots att det var hon som valde att fly måste hon leva i skräck för att Olander en dag skulle finna henne och sonen. Visserligen var livet på flykt ett liv fritt från fysiskt våld, men det var inte fritt från psykiskt våld.

Genom att se våld som ett kontinuum är det här möjligt att upptäcka sambanden mellan olika former av våld. I studien *Slagen dam* menar författarna att grovt våld finns på samma skala som mindre grova, icke-kriminaliserade och accepterade handlingar. Kontinuumtanken gör det möjligt att förstå hur handlingar som i rent juridisk mening inte definieras som grova ändå för kvinnan kan innebära explicit och implicit hot (Lundgren, Heimer, Westerstrand, Kalliokoski 2001: 16f). Att Lisen under de perioder hon levde utan Olander ändå levde i det våld han utsatt henne för utgör ytterligare en dimension av misshandeln. Även i sin frånvaro fortsatte han att kontrollera hennes liv.

Och jag är med eder alla dagar intill tidens ände

Den utdragna skilsmässan hade orsakat en hel del ekonomiska bekymmer för Lisen och det tillsammans med den stigmatisering det innebar att vara skild tyngde henne. Även annat plågade henne. I dagboken kommer hennes saknad efter mannen och den familj de kunde ha varit ofta till ytan. Alla minnen, bra och dåliga, om barnen och om deras liv tillsammans upptog ofta hennes tankar.

Alla mina syskon hafva nu sitt eget bröd, endast jag irrar ännu hit och dit. Men Han är död, Olander, den 10 februari 1845. han som så länge utgjorde mig plåga och bäfvan, nu är det förbi. Han sofver nu och frid vare äfven med honom. Ack hur glad jag borde vara att Han fått sluta, och jag och vi alla få frid och rolighet men för närvarande är min Sjal djupt bedröfvad, märk detta wäl, min Son, då Du en gång ögnar på dessa blad, som äro egentligen för Dig, så kom ihåg, att allas våra ömsesidiga fel och de svåra förhållanden som var mellan Oss båda äro nu genom guds nåd utplånade genom den rätt färdiga ånger och sorg jag bär, och

genom Hans likamliga lidande nog hade Han bra svårt, men Gud har nu slutat hans dagar Gud ske låf. Han dog Lugnt och har nu säkert ändå fått nåd.³¹

Trots att Olander orsakat Lisen, hennes familj och deras gemensamma barn så mycket sorg, förtvivlan och skräck är det tydligt att hon sörjde honom när han dog. Utåt var allt bra i deras äktenskap – så länge Lisen inte rymde, vill säga – och det var bara de allra närmaste som visste hur det egentligen låg till.

Både under äktenskapet och särskilt efter skilsmässan hade Lisen ibland stora problem att försörja sig. Hennes vänner försökte ordna sömnadsarbeten åt henne genom att ibland utnyttja sitt kontaktnät, men det var inte alltid det räckte till. Begagnade kläder skänktes också åt henne och sonen och ibland sände man också pengar. Här fanns hennes gamla vänner, systrarna från Hässle, till hands. Carolina, bosatt i Uppsala sedan sitt giftermål, var en av dem.

Nog ville jag gärna lämna Dig någon linne sömnad om jag bara visste huru jag skall få den till Dig. Efter trettondag kunde jag klippdt färdigt att sy, om Du har någon från Din ort som reser hitåt. Vi bo nu i egen gård snedt emot porthuset på Slottsgatan, intet alls vilosamt för den som vill söka upp mig. Jag sänder nu en 2 R Banco, ifall Du nu just skulle behöfva litet.³²

Detta förutsatte naturligtvis att man hade ekonomisk möjlighet att anställa Lisen. Någon direkt välgörenhet verkar det aldrig ha varit frågan om. Långa perioder bodde hon hos sin yngre bror Carl Eric Kihlstedt och hans familj. I dagboken skriver hon om hur svårt det var att leva av andra och den förnedring det för henne innebar att vara så beroende. Att ensamstående kvinnor kunde ha stora svårigheter att klara sin försörjning visar Iréne Artæus i sin avhandling *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*³³. Kvinnorna var vid den här tiden beroende av manligt beskydd, antingen i form av make eller annan manlig släkting. Därför var det inte ovanligt att en ensamstående kvinna ofta gifte om sig relativt fort. Hade kvinnans släkt inte möjlighet att försörja henne och hennes eventuella barn, vilade deras utkomst helt på henne.

³¹ Anna Elisabeth Kihlstedts dagbok, s. 95f, Tersmedenska släktföreningens arkiv, , volym XII:30, pärm 63, RA.

³² Brev från Carolina Tersmeden till Lisen, 21/12 1848, Tersmeden-Kihlstedtska samlingen, volym A.2, VsA.

³³ 1992

Livet efter skilsmässan från den misshandlande maken blev för Lisens del inte problemfri. Svårigheterna med försörjningen, skuld känslorna för det misslyckade äktenskapet, ängslan för sonens välfärd blandades med den av Olanders misshandel försvagade hälsan och gjorde livet tungt. Hennes tankar fortsatte i hög utsträckning att cirkulera kring Olander och deras liv tillsammans. Om han inte dött så snart efter skilsmässan, hade han fortsatt att förfölja henne då?

Epilog

Det var tidigt på morgonen och alldeles tyst. Ingen var vaken mer än Lisen som låg på sidan i sin säng i kammaren och såg ut genom fönstret. Solljuset silade in genom de ljusa gardinerna. Det var vår, april månad hade fört med sig både solsken och värme till Gärdslinge gård i Himmata utanför Köping i Västmanland. Det var här hon hamnat till slut, hos brodern Carl Eric och hans familj, hustrun Sophia Charlotta och de fem barnen.

Lisen vände sig tungt i sängen. Den knarrade under hennes tyngd. Hon hostade djupt och ihållande. Filten som låg över fötterna gled ned på golvet. Hon tänkte på Fredric. Var fanns hans tankar? Var de hos Gud? Förstod han allt hon fått genomlida och att det var tack vara Herren som hon klarat sig. Hon hade gjort allt för honom, för att Fredric skulle bli en nyttig samhällsmedborgare, en bra karl och ett stöd för henne. Det hade inte varit lätt. Han hade så ofta hamnat i kläm mellan dem, mellan sin far och sin mor. Som barn hade han lyssnat till faderns lögner och löften bara för att bli sviken gång på gång. Som halv vuxen pojke hade det plötsligt gått upp för honom hur föräldrarnas förhållande sett ut och hatet mot fadern hade för en tid förklamat honom. Gjort det omöjligt för någon att komma honom inpå livet. Då var hans far redan död.

Olander. Allt oftare hade han dykt upp i hennes tankar och pockat på uppmärksamhet. Deras första möte, giftermålet och barnen, flickan som dött och pojken som fått leva. Och slagen, hans våldsamhet och hans övergrepp. Hennes skam och hans fängelsetid. Förnedringen och skilsmässan. Allt blev med ens så tydligt igen, i morgonljuset. Olander var död sedan länge, men hon hade inte kunnat glömma. Spåren efter honom satt kvar i hennes liv, i hennes kropp, i hennes barn. Nej, hon hade aldrig kunnat glömma. Olander

hade inte försvunnit, han hade aldrig dött. Inte för henne. Med sin våldsamhet hade han slagit sig in i henne och där hade han blivit kvar.

Det var den 14 april 1859. Lisen var nästan 54 år gammal.³⁴

³⁴ Redogörelsen bygger på uppgifter hämtade från i huvudsak korrespondens i Kihlstedt-Tersmedenska samlingen, VSA samt Hfl för åren 1854-1861, Himmets socken, ULA.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Stockholm
Riksarkivet (RA)
Justitierevisionens utslagshandlingar 14/11 1842
Tersmedenska släktföreningens arkiv

Uppsala
Uppsala universitetsbibliotek (UUB)
Axel Euréns *Minnen*

Uppsala landsarkiv (ULA)
Husförhörslängder för
Norrbärke socken
 Himmeta socken
 Söderbärke socken

Västerås
Västerås stadsarkiv (VSA)
Kihlstedt-Tersmedenska samlingen

Tryckta källor och litteratur

Artæus, Iréne 1992: *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*. Uppsala: Uppsala universitet.

Bladh, Arvid 1979: *Tre sockenkrönikor. Härnevi, Torstuna, Österunda*. Enköping: Härnevi hembygdsförening.

Eketrä, Stanislas 1896: *Hessle. Några barndomsminnen*. Stockholm: Fr. Thavenius' Boktryckeri.

Hearn, Jeff 1996: *Men's Violence to Known Women: Historical, Everyday and Theoretical Constructions*. I: Fawcett, B., Featherstone, B., Hearn, J. & Taft, C. (red.): *Violence and Gender Relations. Theories and Interventions*. London: Sage.

Jansson, Alfred 1941: *Den förste Tersmeden och hans verksamhet vid Öllösa, Björndams och Stålboga järnbruk. Ett 300-årsminne samlat och upptecknat*. Stockholm: Seelig.

Liliequist, Jonas 2001: *Mannens våld och välde inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början*. I: Lövkrona, Inger (red.): *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*. Lund: Nordic Academic Press.

- Losman, Beata 1982: Förtryck eller jämställdhet? Kvinnorna och äktenskapet i Västsverige omkring 1840. I: Historisk Tidskrift, nr 3.
- Lundgren, Eva 1993: Hånden som slår og trøster : kjønnskonstituering i spenningsfeltet mellom kropp og symbol, stabilitet og forandring. I: Nordnytt nr 50.
- Lundgren, Eva 1995: Vold og maskulinitet - en godtatt sammenheng? I: Kjønn og samfunn i endring. Program for grunnleggende samfunnsvitenskapelig kvinneforskning. Konferenserapport. Oslo: Norges forskningsråd.
- Lundgren, Eva; Heimer, Gun; Westerstrand, Jenny & Kalliokoski, Anne-Marie 2001: Slagen dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfångsundersökning. Umeå: Brottsoffermyndigheten.
- Lövkrona, Inger 1999: Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige. Lund: Historiska Media.
- Matovic, Margareta 1984: Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890. Stockholm: Liber Förlag.
- Sjöblad, Christina 1995: Dagboken – faktasamling och spegel för jaget. Om tolkning av livsberättelser i litteraturforskningen. I: Aktuellt om kvinnoforskning, nr 2.
- Svenska släktkalendern 1930.
- Taussi Sjöberg, Marja 1983: Att skiljas är att dö en smula. I: Kvinnovetenskaplig tidskrift, nr 4.
- Ulvros, Eva Helen 1995: Kvinnors livsstil i borgerlig miljö under 1800-talet. Brev som källa i historisk forskning. I: Aktuellt om kvinnoforskning, nr 2.
- Åsbrink, Eva 1962: Studier i den svenska kyrkans syn på kvinnans ställning i samhället åren 1809-1866. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Östman, Ann-Catrin 2001: Oenighet och äkta kärlek. Behandling av äktenskapliga "trätor" i ett agrarsamhälle på 1700-talet. I: Lövkrona, Inger (red.): Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld. Lund: Nordic Academic Press.